

Ingvild Øye

Når oppstod gården? Metodiske og kronologiske spørsmål.

Gårdenes alder har lenge vært et omdiskutert tema. Når jeg vil nærme meg dette spørsmålet her, er det for å diskutere gårdsdannelse og gårdsutvikling som langvarige prosesser, knyttet til bosetning, skiftende driftsmåter og sosial organisasjon i ulike typer landskap. Det betyr samtidig at det er nødvendig å ta stilling til hva som er grunnlaget for å definere bosetninger som gårder. Nye arkeologiske undersøkelsesmetoder i de senere år har aktualisert spørsmål om grunnlaget for å knytte agrare bosetninger og gårdsdannelse til ulike perioder, og hvordan en kan identifisere slike prosesser. Et sentralt spørsmål her er også om de tradisjonelle kriteriene, som ofte er blitt brukt til å identifisere og datere eldre gårdsbosetninger, fortsatt er gyldige. Det gjelder bruk av indirekte spor i form av forhistoriske gravminner, gårdsnavn, gårdsstørrelse og topografiske forhold. Også andre og mer direkte spor etter bosetning og drift gir grunnlag for diskusjon.

Gårdsbegrepet – et anvendelig analyseredskap?

Begrepet gård har i senere tid vært kritisert som verdiladet og lite egnet for å belyse forhistoriske bosetningsstrukturer (bl.a. Opedal 1999; Holm 1999; Pilø 2005). Det er utvilsomt viktig å rette kritisk blikk på egen og andres forskning og endrede metodiske forutsetninger, men samtidig er det også viktig å unngå utilbørlige forenklinger av tidligere forskning og underbygge unødige faglige dikotomier.

Om en tar utgangspunkt i den historisk kjente gården, innebærer det selvsagt ikke en statisk situasjon, verken i tid, eller rom. Den representerer både en bosetningsenhet og ulike driftsområder med ulike rettigheter knyttet til, avhengig av råderett, sosial status og sosial lagdeling – forhold som ikke er, eller har vært konstante. I en tidssammenheng vil et gårdsområde, antall hushold, husholdsstørrelse og bosetningsformer endre seg, og også driftsformer varierer. Slike forskjeller varierer også i ulike typer landskap og sosiale sammenhenger. Dette er vel kjent og dokumentert fra både middelalderen og tidlig nytid. I historisk tid har gårdsbegrepet omfattet et mangfold av jordbruksenheter når det gjelder størrelse, drift, boform og romlig organisering – og har nok også gjort det tidligere. Visse grunnstrukturer lar seg likevel gjenkjenne som gjør at det kan benyttes som et analytisk hjelpemiddel, når en skal studere bosetninger knyttet til landbruk i et langtidsperspektiv og for større områder.

I følge agrarhistorikeren Jørn Sandnes representerer gården: En navngitt lokalitet med bygninger der folk og husdyr har permanent opphold, eller vinteropphold med utnytting

av jord og planteproduksjon (Sandnes 1979). Arkeologen Oddmund Farbrege har følt behov for ytterligere presisering med tilføyelsen at den omfatter hele ressursområdet, f. eks. innenfor et tilhørende område som iallfall delvis er avgrenset (gard – gjerde) (Farbrege 1984). Definisjonen dekker dermed strukturelle trekk ved agrare bosetninger, som henter store deler av utkommet fra landbruk. Den er samtidig så åpen at den kan fange inn variasjoner i tid og rom, og forutsetter dermed ingen statisk situasjon. Begrepet gård dekker altså mer omfattende strukturer enn bare bebyggelsen.

Dette åpner igjen for spørsmålet om en kan definere jordbruksbosetninger som gårder bare ut fra fysiske spor etter bygningsstrukturer, uten å trekke inn den videre konteksten, ressursområdet og bruken av det. Selv om en i arkeologi ofte ser at gårdsbegrepet er snevret inn til selve gårdsbebyggelsen, er det viktig å være seg bevisst at det dekker mer enn bygninger. Slik jeg ser det, er gårdsbegrepet, slik det er definert i forhold til sine basisstrukturer, fortsatt relevant og anvendelig for nettopp å studere bebyggelse og ressursområde i sammenheng. Det gjør det mulig å granske bebyggelses- og driftsspor i et langtidsperspektiv og for å vurdere regionale forskjeller, som igjen kan kobles til videre samfunnsmessige og teknologiske prosesser.

Fra tufter til stolpehull – regionale variasjoner og undersøkelser i ulik skala

Arkeologiske undersøkelser av forhistoriske og middelalderske gårdsanlegg har, som kjent, lenge vært innrettet mot ødegårder, i første fase med særlig fokus på tuftene, og senere også gjerdesystemer og andre fossile spor etter jordbruksdrift. Disse undersøkelsene har vært svært viktige for å belyse bebyggelsesformer, gårdsoppkomst og gårdsstruktur, utvikling og omstrukturering av jordbruksland over tid. I særlig grad har dette vært mulig på Sørvestlandet med sine tydeligere markerte fossile overflatestrukturer (bl.a. Petersen 1933; 1936; Hagen 1952; Myhre 1985).

Med den økte oppmerksomhet på økologi og miljø på 1970- og 80-tallet, fikk også gårdsforskningen en sterkere tverrfaglig dreining med bruk av både arkeologiske og naturvitenskapelige metoder. Nå ble også ressursområdet i tilknytning til bebyggelsen i større grad trukket inn. Jordbrukslandskapet fikk mer oppmerksomhet, og fossile spor etter åkre, rydningsrøyser, gjerder og lignende ble interessante studieobjekt. Studiene var likevel fortsatt knyttet til nedlagte enkeltgårder avgrenset til bestemte perioder i jernalder og middelalder (bl.a. Martens 1973; Salvesen 1977; Myhre 1980; Randers 1981; Kaland 1987).

De senere års flateavdekkinger, som så smått ble innledet på 1970-tallet og med økende tyngde fra 80- og 90-tallet, har åpnet helt nye muligheter i å komme på sporet etter eldre og mer sentrale bosetninger også i andre områder og deler av landet, uten samme synlige overflatespor som på Sørvestlandet. Spor etter stolpehull i undergrunnen som viser form og utstrekning på bygninger, ildsteder, groper og andre strukturer, er blitt påvist i stort antall i både tilsynelatende funntomme områder og i områder med tydeligere overflatestruktur. Flateavdekkingene har også påvist spor etter jordbruksdrift, i form av pløying, dyrking og rydninger. Disse undersøkelsene, ofte i stor skala, har også gjort det mulig å studere denne type strukturer i forhold til hverandre over større strekk; de største i forbindelse med veiutbyggingsprosjekter, som blant annet E18 gjennom Vestfold (Gjerpe 2008).

På denne måten er det blitt klart at tufter, gravminner og andre synlige overflatestrukturer ikke gir et representativt bilde av forhistoriske bosetninger og landbruk. De har videre

kunnet vise både stabil og skiftende utnyttelse av arealer over lange tidsspenn, som strekker seg fra senneolitikum til inn i middelalderen. Samtidig har avgrensingene, som forvaltningsoppdragene jo representerer, hindret studier av strukturer utenfor de på forhånd definerte utsnittene.

Uansett avgrensinger har de kunnet bidra til å gi helt ny innsikt i bosetnings- og bebyggelsesformer i mer sentrale jordbruksstrøk, i store deler av Vest-, Sør- og Midt-Norge, enn de tidligere ødegårdsundersøkelsene kunne. De har ikke bare vist at bosetninger og jordbruksdrift går langt tilbake i tid, men også variasjon i bygningstyper og driftsspor. Metodikken har i tillegg avslørt mange fellestrekk med tilsvarende strukturer i Sør-Skandinavia.

Et sentralt spørsmål i gårdsforskningen har vært – og er fortsatt – knyttet til kontinuitet, eller brudd i utviklingen, og hvorvidt jordbruksbosetningen var mer mobil i forhistorisk tid enn senere i middelalderen. Dette spørsmålet er også aktuelt i forbindelse med bruken av de før nevnte gårdsindikerende kriteriene og bruk av retrospektiv metode, dvs. å benytte yngre kilder for å kaste lys bakover i tid – og i tilfelle, hvor langt? Forvaltningsundersøkelser, basert på flateavdekking i stor skala, åpner muligheter for å belyse dette, samtidig som arealavgrensingen bokstavelig talt setter grenser. Ofte er det åpnet felt som ligger et godt stykke unna historisk kjente gårdskjerner, og som derfor ikke kan direkte sammenholdes med disse. Samtidig gir det grunnlag for å studere områder uavhengig av senere kjente strukturer, og som dermed gir mulighet for å fange inn nye og ukjente bosetningsmønstre. Flateavdekkinger har imidlertid også ofte lokalisert bygningstrukturer og dyrkingsspor innen territorier til historiske gårder, og i flere tilfelle også nær historisk kjente gårdskjerner. Dette er ikke bare påvist på Vestlandet, hvor jordbruksarealene er mer avgrenset og topografisk oppsplittet enn andre deler av landet, men også på Østlandet og i Trøndelag. Bygningssporene tyder likevel ofte på at bosetningene i noen grad har flyttet innen disse territoriene – en parallell til funn i sørlige deler av Sverige og i Danmark. Dette viser at bildet av bebyggelse og ressursutnyttelse er langt mer komplekst og omfattende enn tidligere erkjent. Likevel kan det hevdes at det viser stor grad av romlig kontinuitet med hensyn til utnyttelse av jorda. Selv om noen av disse undersøkelsene har avdekket forhistoriske bosetninger og bygningsspor nær selve de historiske gårdskjernene, foreligger det likevel bare få direkte bebyggelsestyper fra middelalderen (Martens 2009), noe som faktisk kan skyldes at bosetningen har vært stabil og at eksisterende bebyggelse dekker eldre strukturer.

Selv om ødegårder gir en enestående anledning til å studere fossile strukturer som mer komplette enheter enn de utsnitt forvaltningsbaserte flateavdekkinger har muligheter til, representerer de mer marginale enkeltgårder med avgrensede bruksperioder. Det er derfor grunn til å stille spørsmål om i hvilken grad de er representative for forhistoriske gårder og middelaldergårder generelt. Studier av nordnorske gårdshauger, som ble initiert på 1960-tallet, har for eksempel vist sterk grad av kontinuitet i bosetning og drift, i mange tilfelle tilbake til eldre jernalder frem til i dag (Munch 1966; Bertelsen 1979).

Tilsvarende kontinuitet kan en også forvente på Vestlandet, hvor jordbruksarealene også er mer avgrensede. Egil Bakkas undersøkelse på Stokkset i Sande på Sunnmøre på 50-tallet er en av de tidligste undersøkelser som viste en slik kontinuitet, der han under en gravhaug fra romertid, i nærheten av det historiske tunet, avdekket bl.a. ardspon og tre suksessive bygninger fra senneolitikum/eldre bronsealder, i tillegg til ardspon og kokegroper (Johnson & Prescott 1993). De senere flateavdekkingsundersøkelser i denne landsdelen har også vist at forhistoriske

bosetningsspor, i form av bygninger og dyrkingsspor, kan ligge i nær tilknytning til historisk kjente gårdskjerner, i flere tilfelle med kontinuitet tilbake til eldre jernalder, om ikke før (f. eks. Ringstad 1998; 2000; Diinhoff 2007; 2009).

Samlet har de arkeologiske undersøkelsene, foretatt i ulike skalaer og med forskjellige metoder i forskjellige landskap, vært med å utvide og gi et mer sammensatt bilde av forhistoriske og middelalderske bosetninger enn tidligere. De har vist at det dreier seg om prosesser som strakte seg over lang tid og som ikke trenger opptre synkront i alle typer landskap. Siden topografi og klima varierer betydelig i et land som strekker seg over hele 13 breddegrader, og i forskjellige høyder fra kyst til innland, varierer jordbruksforholdene tilsvarende. Det er derfor grunn til å regne med regionale forskjeller både i bosetningsstruktur og driftsmåter. Så langt savnes regionale synteser over jordbruksbosetningene og gårdsutviklingen. Det gjør det aktuelt å anlegge regionale perspektiv – også for å få et bedre grunnlag for komparative studier.

Vestlandsgården

Undersøkelsene jeg fokuserer på her, har en regional avgrensing til Vestlandet og omfatter andre typer undersøkelsesområder enn de før nevnte; gårder som har vært i drift helt inn i vår tid og hvor selve ressursområdet utgjør studieobjektet. En av forutsetningene har vært at historiske gårder representerer mer bærekraftige jordbruksbosetninger enn ødegårder med avgrensede bruksperioder. En annen nødvendig forutsetning har vært at gårdene for en stor del har vært drevet tradisjonelt, uten tyngre mekanisert drift, og dermed har bevart fossile strukturer som gjør det mulig å studere dem arkeologisk – åkerreiner, rydningsrøyser, innhegninger og annet. Tunområdene har derimot vært bebygd og har ikke kunnet undersøkes.

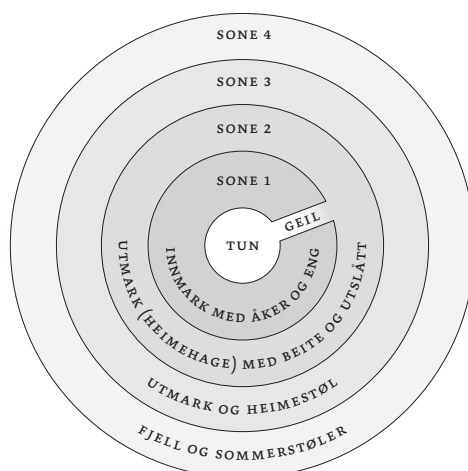
Studieområdene er valgt ut med utgangspunkt i at de er kjent som mulige, sannsynlige, eller sikre gårder i middelalderen, og at gårdsstrukturen og gårdsutviklingen i historisk tid i hovedtrekk lar seg rekonstruere ut fra skriftlige kilder og landskapsanalyser. Målet har vært å undersøke hvordan hele dette området har vært utnyttet i en tidssammenheng, og hvor langt tilbake en kan påvise bruksspor for dermed å belyse prosesser knyttet til kontinuitet versus endring/brudd.

Undersøkelsene har vært utført med utgangspunkt i landskapsanalyse av det historiske gårdsområdet og som arkeologiske småskalaundersøkelser, basert på registrering og arkeologiske punktinngrep, i form av sjakter gjennom fossile strukturer. Undersøkelsesområdene er bevisst valgt for å fange inn ulike typer landskap. Noen av gårdene har gravminner, mens andre er uten; noen har gamle navneformer, andre yngre; noen er kjent som sentrale gårder, andre som marginale, slik vi kjenner dem i historisk tid.

Undersøkelsenekansliksettsupplerebildetsom er fremkommet gjennom ødegårdsundersøkelser med begrenset brukstid og flateavdekkinger som har gitt innsikt om lang tids bruk av landskap, og som heller ikke trenger være representert med synlige gravminner, eller nødvendigvis ligger sentralt til. De flateavdekkede områdene representerer likevel i mindre grad helheter som er knyttet til både bosetning og drift.

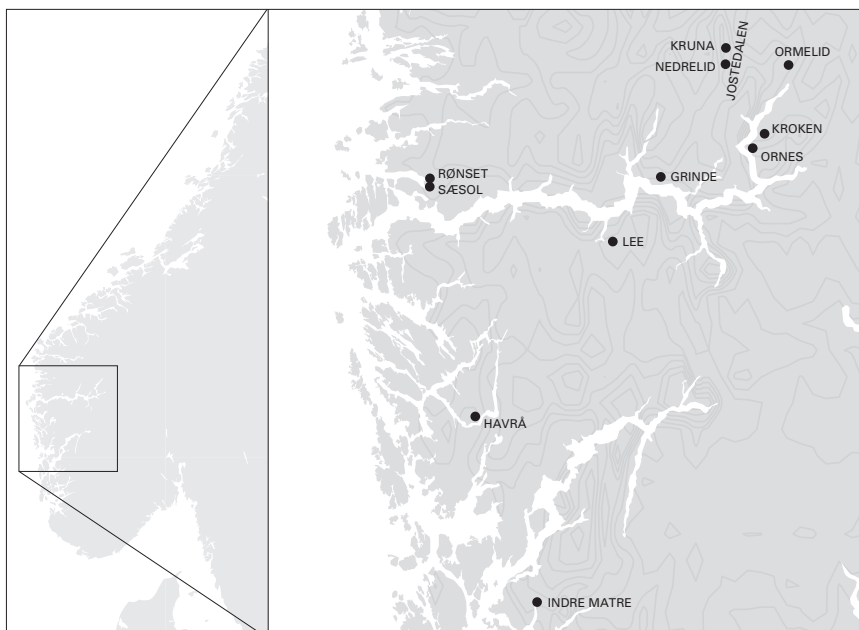
Et metodisk utgangspunkt har vært at jordbruksbosetningen og bruken av jorda blir sett på som en integrert helhet – i lys av topografiske forhold, skiftende driftsmåter og sosioøkonomiske forhold. Undersøkelsene har tatt utgangspunkt i den eldste kjente gårdsstrukturen i historisk tid. Sett i historisk og arkeologisk sammenheng, ser gårdsområder

da ut til å være strukturert i forhold til bosetningen, med innmark og jordbruksland nærmest bosetningen, mens områder utnyttet til husdyrbruk lå i større avstand. Det betyr at spor etter åkerbruk blir stadig mindre synlig jo lenger unna bosetningen en kommer. På Vestlandet får gårdsstrukturen og arealutnyttelsen oftest en vertikal driftsprofil. Med utgangspunkt i den historiske gårdsstrukturen er området inndelt i soner – innmark og nær og fjernere utmark – og da primært som et metodisk utgangspunkt for å analysere bruk og endringer i tid og rom (Figur 1). Dette er gjort ved å registrere, kartere, grave ut, analysere, datere fossile strukturer og tolke romlige mønstre over tid. Soneinndelingen er sett som et nyttig hjelpemiddel til å belyse spørsmålet om endring versus stabilitet, og forutsetter ingen statistisk forhåndsvurdering av området.

Figur 1. Skjematisk oversikt over driftssoner på historiske gårder. På Vestlandet har sonene oftest en vertikal profil.

Undersøkelsene jeg her referer til, startet opp som et tverrfaglig forskningsprosjekt, «Den tradisjonelle vestlandsgården» (1995–1998), støttet av Norges forskningsråd (Austad & Øye et al. 2001), og omfattet opprinnelig fire gårder som ble undersøkt arkeologisk ut fra før nevnte metoder (Julshamn 1998; Valvik 1998; Åstveit 1998; Øye 2002). Den arkeologiske delen av prosjektet har senere blitt fulgt opp av flere lignende undersøkelser, som ledd i hovedfagsprosjekter (Stang 2003; Lia 2005) og masterprosjekter (Sivertsen 2006; Foyn 2008; Sætre 2008), og dessuten et doktorgradsprosjekt (Zehetner 2007; se Larsens artikkel i denne bok). Samlet omfatter undersøkelsene nå 11 gårder, to fra Hordaland; ni fra Sogn – alle steder som tidligere ikke har vært undersøkt arkeologisk (Figur 2). De representerer forskjellige landskap fra kyst til innland og i forskjellig høyde – på en terrasse i en fjordbunn (Indre Matre i Kvinnherad), i fjordnære områder med tilgang til store utmarksområder (Havrå på Osterøy, Rønset og Sæsol i Hyllestad, Grinde i Leikanger, Ornes og Kroken i Luster), i et avsidesliggende dalføre, som Jostedalen i Sogn (Nedrelid og Kruna), eller på høyereliggende platåer, såkalte hyllegårder (Lee i Arnafjord/Vik og Ormelid i Luster). Lokaliseringen for selve bosetningsområdene varierer fra ca. 40 til 450 m.o.h. De representerer dermed forskjellige fysiske omgivelser når det gjelder topografi, tilgang på ressurser, men også i forhold til bosetningsstruktur i historisk tid (enkeltgårder og klyngebosetninger) og eierforhold.

Figur 2. Kart over undersøkelsesområdene.

Ut fra tradisjonelle kriterier – forekomst av forhistoriske gravminner, navnetype, størrelse og tidlige skriftlige opplysninger (Tabell 1) – ville seks (markert med fet skrift i tabellen), eller kanskje sju (kursiv), ha blitt klassifisert som forhistoriske, enten til eldre (Eja), eller yngre jernalder (Yja). Fire har synlige gravmarkeringer innen gårdens historiske grenser, enten nær det eldste kjente tunområdet, eller som markører langs historisk kjente grenser av ressursområdet. Bare to av gårdsnavnene kunne knyttes til forhistoriske navneklasser, basert på navneendelsene: Rønset (-set-navn) og Lee (vin-navn). De andre navnene refererer til topografi, eller kulturfenomenene, men kan vanskelig dateres nærmere ut fra dette. To er nevnt i middelalderkilder (Sæsøl og Havrå). Ut fra den relative verdien (Rv) gårdene hadde i sine nærmiljøer, basert på etterreformatorkilder (Skattematrikkelen av 1647), varierer de fra små gårder, klart under gjennomsnittet, til større gårder, mer enn dobbelt så store som gjennomsnittet. Flere må likevel ha vært større tidligere, før de ble delt opp i flere gårder, mens andre var klarere topografisk avgrenset og uten samme muligheter for ytterligere deling. Ut fra størrelse er det rimelig å slutte at også Havrå ville ha blitt regnet som forhistorisk. De øvrige gårdene, Nedrelid, Kruna og Ormelid, ville nok ha blitt klassifisert som sannsynlige, eller mulige middelaldergårder (Ma), siden de først er nevnt sent på 1500-tallet.

De arkeologiske undersøkelsene skulle da gjøre det mulig å teste disse kriteriene. Som indikatorer på gårdsbosetning etter for nevnte definisjon regnes her spor etter fast, eller stabil dyrkning i de indre sonene. Til sammen er det gravd 222 sjakter/noen mer som prøvestikk og i alt 281 ¹⁴C-dateringer er tatt fra de forskjellige lag som er knyttet til jordbruksaktiviteter (Tabell 2). Uten å gå inn på de empiriske resultater i mer detalj, selv om det kunne ha vært fristende, avtegner det seg visse mønstre. Ti av de elleve gårdene viser spor etter jordbruksdrift, identifisert som dyrkningslag av ulik karakter i profiler gjennom åkerreiner, og som er eldre enn det gravminnene og navnene indikerer.

Gård	Graver	Navneklasse	Størrelse – produktivitet relativ verdi 1647	Tidligste omtale i skriftlige kilder
(Indre) Matre	Eja (gravfelt)	Kultur	0,81	1314
Havrå	–	Natur,	1,75	1303
Rønset	–	-set	1,2	1520
Sæsøl	–	?	0,7	ca.1320-60
Grinde	BA? (røyser)	Kultur	1,7	ca. 1360
Nedrelid	–	Natur	1,28	1596
Kruna	–	Kultur?	–	1596
Ormelid (Lid?)	–	Natur	0,56	1596
Ornes	BA/Eja	Natur	1,98	1308/09
Kroken	Eja	Natur	1,9	1298
Lee	–	-vin-navn	0,7	ca.1360

Tabell 1. Tradisjonelle kriterier for datering av gårder til middelalder eller tidligere. Under størrelse er en gjennomsnittlig gård gitt verdien 1.

Siden undersøkelsene er foretatt som registreringer med punktinngrep, og ikke i umiddelbar nærhet til selve tunområdene, har det ikke vært mulig å avgjøre om dyrkningssporene fra senneolitisk tid og bronsealder kan relateres til bosetningsspor i disse periodene. Et gjennomgående trekk har imidlertid vært at sporene har vært tydeligst og mest markante i sone 1, nærmest den historisk kjente gårdskjernen.

De eldste spor, i form av kullsjikt, eller sterkt kullblandet jord, er etter alt å dømme resultat av en form for svedjing/busktrede i de eldste periodene i senneolitikum og eldre bronsealder (BA). De reflekterer trolig en periodisk utnyttelse av store områder som ikke trenger forutsette noen fastere bebyggelse. En bør nok derfor være forsiktig med å knytte dem direkte til senere gårder, men det skal heller ikke utelukkes ut fra de senere års tidlige bosetningsspor. Det er interessant å observere at intensiveringen, identifisert som tykkere lag av tydelig bearbeidet, og til dels tilført jord og andre nedbrytbare næringsstoffer, kan dateres til yngre bronsealder på noen av gårdene og eldre jernalder på andre. På alle gårdene er sporene etter den mest intensive bruken lokalisert til de indre sonene nær det historiske tunområdet. Slik sett indikerer den stor grad av stabilitet og bruk over lang tid, og også stor kontinuitet i selve gårdsstrukturen og lokaliseringen av bosetningsområde.

Gård	Sjakter (N=222)	¹⁴ C-dateringer (N=291)	Eldste spor	Gårdsindikerende spor	Intensivering
Indre Matre	31	29	Yngre BA	Romertid	Yja
Havrå	27	31	Senneolitikum	Eja	Yja
Rønset	14	30	BA	Eja	Yja
Sæsøl	13	31	Senneolitikum	Mvt	Tidlig Ma
Grinde	25	24	Senneolitikum	BA/Eja	Yja
Nedrelid	12	12	Yngre BA	Mvt	Tidlig Ma
Kruna	9	9	–	Tidlig Ma	Ma
Ormelid	28	19	BA	Romertid	Yja
Ornes	14	37	Senneolitikum/BA	Yngre BA/Eja	Yja
Kroken	42	34	Senneolitikum/BA	Eja	Yja
Lee	17	25	Senneolitikum/BA	Yngre BA/Eja	Yja

Tabell 2. Resultater fra utgravningen på de elleve gårdene.

Resultatene danner et noe annet bilde enn en ville få, basert på de tradisjonelle kriterier som gjerne brukes når en skal fremstille regionale bosetningsmønstre. Mens fire–fem av de elleve gårdene ville ha blitt regnet som middelalderske, eller sannsynlige middelaldergårder, tyder resultatene fra undersøkelsene på at de går tilbake til den tidlige del av eldre jernalder, kan hende yngre bronsealder i noen tilfelle, og bare én til middelalderen. Gårder som ut fra navneform tilskrives yngre jernalder (Rønset med et -setnavn) eller mer vagt til overgangen mellom eldre og yngre jernalder, Lee med et -vin-navn, viser seg også å ha eldre dateringer til eldre jernalder. Det er også interessant at høytliggende gårder, som Ormelid og Lee, som kan synes marginale i dag, ser ut til å være like gamle som gårder med bedre forutsetninger for åkerbruk. Tilgang til utmarksressurser har åpenbart spilt en viktig rolle. Det vises også at yngre jernalder og tidlig middelalder var perioder preget av intensivering og utvidelse av jordbrukslandet, også i utmark knyttet til seterbruk.

Et annet interessant trekk som avtegner seg, er at bare fire av de ti gårdene med påvist forhistorisk opphav har gravminner. De er ofte lokalisert tett opp til det historiske tunet, eller nær gamle grenser, i stor grad grensen mellom innmark og utmark. De er ofte synlig fra ferdselsårer, enten til lands eller vanns. Tolkes gravminner også som symbol på råderett over jord og sosial stratifisering, slik bl.a. Dagfinn Skre (1998) og Frode Iversen (1999; 2005) har sannsynliggjort ut fra sine studier, er det interessant at de er lokalisert til de tre større klyngebosetningene i prosjektet, der Grinde og Ornes og Kroken var kjerner i større gods i middelalderen (Iversen 1999; Skrede 2002; Øye 2002; Lia 2005). Som Iversen tidligere har vist, er det en stor grad av sammenfall mellom forekomst av synlige gravminner på historisk kjente selveiende gårder og hovedgårder med større godssamlinger, og et generelt fravær av gravminner på gårder som senere er kjent som leilendingsgårder, som var del av større gods i middelalderen. Fravær av forhistoriske gravminner på de øvrige gårdene samsvarer også med deres leilendingsstatus i middelalderen og tidlig nytid og kan, slik sett, indikere en form for underordnet status også tidligere.

Bosetning og driftsområder

Vestlandsgårdsundersøkelsene er, som vist, særlig konsentrert til driftsområder i landskap som er brukt helt inn i vår tid og kan bare indirekte belyse forholdet til bosetningskjerner. Påvisning av bygningsspor og andre strukturer under flateavdekkinger sier ofte mindre om den videre brukskonteksten og selve ressursområdet som de var del av. I noen tilfelle har det likevel også vært mulig å koble funn av bygninger til dyrkningsspor, gravminner og historisk kjente gårdsstrukturer, slik som for eksempel Aure i Sykkylven på Sunnmøre (Ringstad 1998 og Ringstads kapittel i denne boken).

Sammenholder en resultatene fra gårdsundersøkelsene med resultater fra flateavdekkinger, finner en at de i stor grad utfyller hverandre når det gjelder tidligste spor etter jordbruk. Samtidig som det blir påvist større og mer intensiv bruk av de indre sonene på de historiske gårdene, dukker det under flateavdekkinger opp bygnings- og ardspor i undergrunnen på de åpne flatene rundt. Samlet gir dette indikasjoner på at dyrkning var knyttet til et forholdsvis bofast landbruk tilbake til bronsealder og eldre jernalder, og som etter gårdsdefinisjonen over, derfor må kunne kalles gårder. Disse sporene opptrer til noe ulik tid i områder med ulike vilkår for jordbruk, spor som blir tydeligere i løpet av eldre jernalder, men noen steder først i yngre jernalder. Selv om sporene etter bygninger kan tyde på en viss mobilitet innen gitte territorier, ser bosetningskjerner på større og mer sentrale gårder ut til å ha vært påfallende stabile (Ringstad 2000). Den britiske kulturgeografen Robert Dodgshon poengterer også tregheten i slike sosialt skapte landskap ut fra det han kaller manifeste strukturer – føringer som blir gitt i form av hevd og investerte ressurser, arbeidsinnsats og bygde miljø (Dodgshon 1998).

Begge undersøkelsesmåter har også vist at slike spor kan finnes på steder uten markerte gravminner. Der gravminner er påvist, ligger de ofte nær den historisk kjente gårdskjernen, eller langs ferdseilen til denne, eller langs skiller mellom historisk kjent inn- og utmark, eller i senere kjente eiendomsskiller. Det siste viser seg å være tilfelle på de største og mest sentrale gårdene som er undersøkt på de historiske vestlandsgårdene; Grinde, Ornes og Kroken. Dette er trekk som blant annet også er påvist i sentrale jordbruksområder på Østlandet (Ødegaard 2010). Datering av dyrknings- og bosetningsspor divergerer i mange tilfelle også fra alderen til gravminner og navneklasser, som ofte ser ut til å være yngre enn dyrknings- og bosetningssporene. Dette er et trekk som også er fremkommet gjennom andre undersøkelser her i landet og også i Sverige (Ringstad 2000; Vikstrand & Zachrisson 2006; Øye 2011), men som samtidig avspeiler interessante utviklingstrekk og stadier i gårdsdanningsprosessen.

Sluttord

Studiene jeg har omtalt her, viser tydelig at gårdsdannelse representerer dynamiske prosesser som strekker seg over lang tid, og at mange gårder har en betydelig lenger historie og forhistorie enn en tidligere har regnet med. Det har også betydning når en skal trekke de lange linjer og vurdere tempoet i bosetningsutviklingen. Metodisk viser både flateavdekkingsundersøkelsene, småskalaundersøkelsene knyttet til Vestlandsgårdsprosjektet og andre undersøkelser, at navnekronologien ikke er helt til å stole på og at de tradisjonelle kriterier for å datere gårdenes opphav og utvikling, kan synes ufullstendige. Dyrkningssporene er i mange tilfelle eldre enn gravfunnene tilsier. I de tilfelle det er avdekket bygningsspor og dyrkningsspor, er ofte også dyrkningssporene de eldste. Undersøkelsene viser også at landskap uten gravminner kan ha høy alder.

Alt i alt utfyller de to undersøkelsesmåtene hverandre godt. Arkeologiske undersøkelser av agrare landskap i et langtidsperspektiv, koblet opp til andre tilgjengelige kilder, har bidratt til å gi et mer helhetlig bilde av gårdsutviklingen og økt forståelse av det sosiale landskapet. På Vestlandet fins det trolig et større potensial enn andre landsdeler og regioner for denne type studier, siden topografien i større grad avgrenser jordbruksarealer, og brattlandet har gjort at fossile spor er blitt bedre bevart. Gravminner er også oftere knyttet nærmere til bosetning og innmark, men også i andre regioner vil en tilsvarende kombinert kildeutnyttelse kunne åpne for ny innsikt.

Summary

The main topics examined in this paper concerns chronological aspects of agrarian settlements and land use, and the basis and methods for defining them as farms and ascribing them to certain periods. Traditionally, prehistoric and medieval place names, especially farm names, and Iron Age burials, have played an important role in assessing the development of rural settlements in Norway and the rest of Scandinavia. Recent archaeological investigations have, however, questioned the validity of these criteria. The studies referred to represent different methodological approaches of tracing agrarian settlements; both large-scale open air surface stripping related to rescue excavations, and selected small scale investigations within different zones of historical farm structures. These selected farms represent different physical conditions for subsistence in relation to topography, available resources and territorial extent, located in different landscapes at different altitudes from coast to inland in Western Norway. The investigations have shown that the traditional criteria for dating the origin and development of farms are less reliable than commonly thought. The establishment and development of farms should rather be seen as dynamic long-term processes, related to both shifting and stable settlements, as well as changing farming systems and social organisation.

Litteratur

- Austad, I., Øye, I. et al., 2001. Den tradisjonelle vestlandsgården som kulturb biologisk system, I: Skar, B. (red.) *Kulturminner og miljø. Forskning i grenseland mellom natur og kultur*. Norsk institutt for kulturminneforskning: 135-205, Oslo.
- Bertelsen, R. 1979. Farm Mounds in North Norway. A Review of Recent Research, *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 12: 48-56.
- Diinhoff, S. 2007. *Evebø, en førromersk bosetning fra Sandane i Nordfjord. Rapport fra arkeologiske undersøkelser 2000*. Arkeologiske rapporter fra Bergen Museum Nr. 1/2007, Bergen.
- Diinhoff, S. 2009. *En eldre jernalders storgård i Nordfjord. Arkeologiske frivinningsundersøkelser ved Eide gnr. 76/77, Gloppen kommune, Sogn og Fjordane. 2000*. Arkeologiske rapporter fra Bergen Museum Nr. 5/2009. Årgang 3. Bergen.
- Dodgshon, R.A. 1998. *Society in Time and Space. A Geographical Perspective on Change*. Cambridge.
- Farbregd, O. 1984. Gardsgrenser og geometrisk analyse. Teori og metodiske prinsip, *Heimen XXI*, 1: 33-50.
- Foy, S. Ø. 2008. *Rønset i Hyllestad. Arkeologisk undersøkelse av innmark- utmark på Rønset i Hyllestad, Sogn og Fjordane*. Upublisert masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Gjerpe, L.E. 2008. *E-18-prosjektet Vestfold, bind 3. Hus, boplass- og dyrkningsspor*, Varia 73, Kulturhistorisk museum Fornminneseksjonen, Oslo.
- Hagen, A. 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter 4, Oslo.
- Holm, I. 1999. Gårdsbegrepet – et styrende element i den arkeologiske forskningen omkring bosetning og landbruk. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1999*: 9-106.

- Iversen, F. 1999 [1997]. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen nr 4, Bergen.
- Iversen, F. 2005. Royal manors and estates in Western Norway in the late Iron Age and Middle Ages. I: Iversen, T. & J.R. Myking (red.) *Land, lords and peasants: Peasants' right to control land in the Middle Ages and the early modern period – Norway, Scandinavia and the Alpine region. Report from a seminar in Trondheim, November 2004*. Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag: 133-144, Trondheim.
- Johnson, T. & Prescott, C. 1993. Late Neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre, I: Solberg, B. (red.) *Minneskrift til Egil Bakka*. Arkeologiske Skrifter Historisk Museum, Universitetet i Bergen No. 7: 70-89, Bergen.
- Julshamn, L. 1998. *Havrå – fra fjorden til fjellet. En arkeologisk punktundersøkelse av gården Havrå, Osterøy, Hordaland*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Kaland, S.H.H. 1987. Viking/Medieval Settlement in the Heathland Area of Nordhordland. I: Knirk, J. (red.) *Proceedings of the Tenth Viking Congress*, Universitetets Oldsaksamlings skrifter. Nye rekke nr. 9: 171-190, Oslo.
- Lia, V. 2005. *Bruk og uttrykk gjennom tid i et jordbrukslandskap. Ornes i Luster. En arkeologisk landskapsanalyse med punktundersøkelser i innmark*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Martens, I. 1973. Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1970-71*: 1-84, Oslo.
- Martens, J. 2009. Middelalderens jordbruksbebyggelse i de sentrale strøk. Den tapte middelalder? Varia. I: Martens J., Martens V. og Stene K. (red.) *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*. Varia 71. Kulturhistorisk Museum Fornminneseksjonen: 1-22. Oslo.
- Munch, G.S. 1966. Gårdshauger i Nord-Norge. *Viking XXX*: 25-54.
- Myhre, B. 1980. *Gårdsanlegget på Ullandhaug I*. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder Sørvest-Norge. AmS-Skrifter 4, Stavanger.
- Myhre, B. 1985. Arable fields and farm structure. *Archaeology and Environment* 4: 69-82, Umeå.
- Opedal, A. 1999. *Arkeologiens gårdsforskning og utformingen av en norsk identitet*, AmS - Varia 35. Stavanger.
- Petersen, J. 1933. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse*, Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B. XXXI, Oslo.
- Petersen, J. 1936. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B. XXIII, Oslo.
- Pilø, L. 2005. *Bosted – urgård – enkeltgård. En analyse av den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken*. Oslo Arkeologiske Serie Vol. 3. Oslo.
- Randers, K. 1981. *Høyboen – en ødegård på Sotra. En undersøkelse av bruksperioder og erverv basert på bosetningsspor fra eldre jernalder og middelalder*. Upublisert magisteravhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 1998. Fra territorium til gård – eksempler fra Møre og Romsdal, Vest-Norge. I: Løken, T. (red) *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. nordiske bronsealdersymposium i Rogaland. 3. August- 3. September 1995*. AmS - Varia 33: 75-84. Stavanger.
- Ringstad, B. 2000. Gårdsnavn og gårdsbosetning sett i lys av senere års 'flateavdekkings-prosjekt' – eksempler fra Møre og Romsdal, Vest-Norge. I: Sandnes, B., Sandnes, J., Stemshaug, O. og Stenvik, L.J. (red) *Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13.-15. mai 1999*. Norna-rapporter 70 B: 189-212, Uppsala.
- Salvesen, H. 1977. The Hoset Project: an interdisciplinary study of a marginal settlement, *Norwegian archaeological review* 10 (1-2).
- Sandnes, J., 1979. Ødegårdsprosjektet og tallet på gårdsbruk i Norge i høgmellomalderen, *Historisk Tidsskrift* 1979: 397-410.
- Sivertsen, A.K. 2006. *Jordbruks- og busetnadsutvikling i Jostedalen med utgangspunkt i punktundersøkingar i innmarka på gardane Nedrelid og Kruna*. Upublisert masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

- Skrede, M. 2002. *Utmark og gard. Nærstudie av tuftområdet i Friksdalen i Leikanger, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Skree, D. 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr.* Acta Humaniora, Oslo.
- Stang, G.B. 2003. *Kroken – gard og grend. Arkeologiske punktundersøkingar i Kroken, Luster, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Sætre, A.N. 2008. *Sæsol. Jordbruk i et kvernsteinslandskap. En arkeologisk punktundersøkelse av en gård i drift*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Valvik, K.A. 1998. *Lee – en tradisjonell vestlandsgård? En arkeologisk punktundersøkelse av gården Lee, Vik, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Vikstrand, P. & Zachrisson, T. 2006. *Lerslåttna och sta(d)-namnen. Om relationen mellan äldre järnålderns lerslåttsbebyggelser och sta(d)-namn i Mälardalen, i Bustadsnamn på –staðir*. Norna rapporter 81: 173-212, Stavanger.
- Zehetner, J.L. 2007. *Fra sted til gård. En agrararkeologisk analyse av Indre Matre i Kvinnherad, Hordaland*. Upublisert doktoravhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Ødegaard, M.K. 2010. Graver og grenser – territoriell inndeling av jernalderens jordbrukslandskap i Vestfold. *Primitive tider* 12: 27-39.
- Øye, I., Julshamn, L., Bade, R., Valvik, K.A. & Åstveit, J. 2002. *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser. Havnå, Grinde, Lee, Ormelid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter 8, Universitetet i Bergen.
- Øye, I. 2011. Settlements and Agrarian Landscapes. Chronological Issues and Archaeological Challenges. I: *Viking Settlements and Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt, 16-23 August 2009*. University of Iceland Press: 494-506, Reykjavik.
- Åstveit, J. 1998. *Ormelid – marginal eller sentral? En arkeologisk punktundersøkelse av Ormelid, Luster, Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.